6. संघराज्य व त्याचे राज्यक्षेत्र
भाग I : कलम 1 ते 4

कलम 1 : संघराज्याचे नाव व त्याचे राज्यक्षेत्र

- 1.1 - इंडिया, अर्थात भारत हा राज्यांचा संघ असेल.
- 1.2 - घटकराज्ये व केंद्रशासित प्रदेशांची नावे, त्यांची राज्यक्षेत्र पहिल्या अनुसूचीमध्ये दिल्याप्रमाणे असतील.
- 1.3 - भारताचे राज्यक्षेत्र पुढील बाबीचे मिळुन बनलेले असेल.
  - i) घटकराज्य
  - ii) केंद्रशासित प्रदेश
  - iii) संपादित केली जातील असे अन्य राज्यक्षेत्र

भारताचे वर्णन संघराज्य ऐवजी राज्याचा संघ करण्यामागे उद्देश-

- i) हे संघराज्य राज्याच्या कराराने निर्माण झाले नाही.
- ii) घटकराज्यांना संघराज्यातून बाहेर पडण्याचा अधिकार नाही. यामुळे भारतीय अविभाज्य व अखंड देश म्हणुन ओळखला जात असला तरीही प्रशासकीय सोयीसाठी राज्यामध्ये विभागणी करण्यात आली आहे. त्यामुळे सध्या 28 घटकराज्ये व 8 केंद्रशासित प्रदेश परिशिष्ठ 1 मध्ये समाविष्ट आहेत.

कलम 2

नवीन राज्य दाखल करुन घेणे/स्थापना करणे

- संसदेला योग्य वाटतील अशा अटी व शर्तीवर कायद्याद्वारे नवीन राज्य संघराज्यात दाखल करुन घेण्याचा किंवा स्थापन करण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे.

कलम 3

नवीन राज्याची निर्मिती आणि विद्यमान राज्याची क्षेत्र, सिमा, नाव यात फेरफार करण्याचा संसदेला अधिकार

- संसद कोणत्याही राज्यापासून एखादे राज्यक्षेत्र अलग करुन किंवा दोन किंवा अधिक राज्ये किंवा राज्याचे भाग एकत्र जोडून किंवा कोणतेही राज्यक्षेत्र राज्याच्या एखाद्या भागाशी जोडुन नवीन राज्याची निर्मिती करते.
- 1955 ची 5 वी घटनादुरुस्ती करुन या कलमात 2 अटींचा समावेश केला आहे.
  - i) असे विधेयक राष्ट्रपतीच्या शिफारशीशिवाय संसदेत मांडता येणार नाही.
  - ii) शिफारशीपूर्वी राष्ट्रपतींनी ते विधेयक संबंधित राज्याच्या विधिमंडळाकडे विचारात पाठवावे लागले.

कलम 4

कलम 2 अंतर्गत नवीन राज्य दाखल करुन घेणे, स्थापन करणे तसेच कलम 3 अंतर्गत नवीन राज्याच्या निर्मितीबरोबरच त्याची क्षेत्र सीमा नाव यात फेरफार करण्यासाठी करण्यात आलेला कायदा कलम 368 अंतर्गत घटना दुरुस्ती कायदा समजण्यात येणार नाही.

- याच कलमानुसार बेरुबारी युनियन खटला 1960 याबाबत सर्वोच्च न्यायालयाने निर्णय दिला.
- भारतीय राज्यक्षेत्र परकीय देशास बहाल करण्यासाठी संसदेला घटनादुरुस्ती करावी लागेल. त्यामुळेच पश्चिम बंगालमधील बेरुबारी युनियन हा प्रदेश पाकला देण्यासाठी 1960 ची 9 वी घटनादुरुस्ती करावी लागली.
- 2016 मध्ये भारतातील भूप्रदेश बांग्लादेशला देण्यासाठी 2016 ची 100 वी घटनादुरुस्ती करावी लागली.

28 घटकराज्ये आणि 8 केंद्रशासित प्रदेश यांच्या निर्मितीचा प्रवास

- 18 जुलै, 1947 च्या भारतीय स्वातंत्र्याच्या कायद्याने भारत व पाक दोन राष्ट्र निर्माण झाली. तत्कालीन हिंदुस्थानमधील 562 संस्थानिक सार्वभौम झाली. संस्थानिकाकडे 3 पर्याय होते.
  - i) भारतात विलीन होणे.
  - ii) पाकिस्तानमध्ये विलीन होणे.
  - iii) स्वतंत्र राहणे.
- त्यामुळे या संस्थानिकांची भारतात विलीनीकरण करणासाठी 27 जुन, 1947 रोजी सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या अध्यक्षतेखाली राज्य विभागाची स्थापना करण्यात आली. याद्वारे 552 पैकी 549 संस्थाने भारतात विलीन केली तर 3 संस्थाने टप्याटप्याने भारतात विलीन करण्यात आली.
  - i) जम्मू-काश्मीर - 26 ऑक्टोबर, 1947
  - ii) जुनागड - फेब्रुवारी, 1948
  - iii) हैद्राबाद - 13 ते 17 सप्टेंबर, 1948 (पोलीस कारवाई)

राज्य निर्मितीसाठी आयोग व समित्या :-

1) एस.के. धर आयोग -

- स्थापना - 17 जून, 1948

- अहवाल सादर - डिसेंबर, 1948
- शिफारस - भाषा आणि संस्कृती हा निकष रद्द करुन राज्याच्या निर्मितीसाठी प्रशासकीय सोय हा निकष जाहीर केला.
- मात्र या आयोगाने भाषिक तत्त्वावर आंध्रप्रदेश राज्याच्या निर्मितीस अनुकूलता दर्शविली.

2) जे.व्ही.पी. समिती -

- **जे** - जवाहरलाल नेहरु, **व्ही** - वल्लभभाई पटेल, **पी** - पट्टाभी सितारामय्या.
- स्थापना - डिसेंबर, 1948
- अहवाल सादर - एप्रिल, 1949
- शिफारस - राज्य पुनर्रचनेसाठी भाषा हा आधार ठेवण्यास नकार दिला.

3) वांच्छू समिती -

- स्थापना - डिसेंबर, 1950
- अहवाल सादर - ऑक्टोबर, 1953
- जे.व्ही.पी. समितीने दिलेल्या शिफारशीवरुन मोठ्या प्रमाणात असंतोष निर्माण झाल्यामुळे सरकारने वांच्छू समितीची स्थापना केली.
- या समितीच्या शिफारशीनुसार भाषीक तत्त्वावर पहिले राज्य मद्रासमधुन आंध्रप्रदेश निर्माण झाले, त्याची पहिली राजधानी कर्नुल होती तर उच्च न्यायालय गुंटूर येथे स्थापन करण्यात आले.

❍ राज्यपुर्नरचना आयोग :-

- स्थापना - डिसेंबर, 1953
- अहवाल सादर - सप्टेंबर, 1955
- अहवालास मान्यता - 30 ऑगस्ट, 1956
- शिफारशीची अंमलबजावणी - 1 नोव्हेंबर, 1956
- अध्यक्ष - फजल अली
- सदस्य - के.एम. पन्नीकर, ह्दनाथ कुंझरू
- शिफारस - 16 राज्ये व 3 केंद्रशासित प्रदेश निर्माण करुन राज्यप्रमुखाचे पद रद्द करावे.
- या आयोगाने 1 भाषा - 1 राज्य या तत्त्वास मान्यता न देता भारताच्या एकात्मतेला प्राधान्य देऊन राज्याच्या निर्मितीची शिफारस केली परंतु या आयोगाने सुचविलेल्या 16 राज्य आणि 3 केंद्रशासित प्रदेशाऐवजी सरकारने 14 राज्ये आणि 6 केंद्रशासित प्रदेश निर्माण केले.
- **चार अटी -**
  1) राष्ट्रीय एकता.
  2) सांस्कृतिक व सामाजिक एकजिनसीपणा.
  3) वित्तीय, आर्थिक बाबींना प्राधान्य.
  4) लोककल्याण साध्य करणे.

❍ 1 नोव्हेंबर, 1956 रोजी स्थापन झालेले राज्ये व केंद्रशासित प्रदेश :-

क्र.	राज्ये	क्र.	केंद्रशासित प्रदेश
1.	आंध्रप्रदेश	1.	अंदमान आणि निकोबार बेटे
2.	आसाम	2.	दिल्ली
3.	बिहार	3.	हिमाचल प्रदेश
4.	बॉम्बे	4.	लॅकेंदीव, मिनिकॉय व अमीनदिवी बेटे
5.	जम्मू आणि काश्मिर	5.	मणिपूर
6.	केरळ	6.	त्रिपुरा
7.	मध्यप्रदेश		
8.	मद्रास		
9.	म्हैसूर		
10.	ओरिसा		
11.	पंजाब		
12.	राजस्थान		
13.	उत्तरप्रदेश		
14.	पश्चिम बंगाल		

❍ 1956 नंतरची नवीन राज्ये व केंद्रशासित प्रदेश :-

- 1960 - बॉम्बे प्रांतातून महाराष्ट्र व 15 वे राज्य गुजरात यांची निर्मिती करण्यात आली.
- 1961 - पासून दादरा व नगरहवेलीचा भारतीय संघात समावेश (10 वी घटनादुरुस्ती)
- 1962 - गोवा, दमण व दीव भारतीय संघात समावेश. (12 वी घटनादुरुस्ती)
- 1962 - पाँडेचेरी चा भारतीय संघात समावेश. (14 वी घटनादुरुस्ती)
- 1963 - आसाम मधील Naga Hill & Tuensang क्षेत्र बाजूला काढून 16 वे राज्य नागालँड बनविण्यात आले.
- 1966 - शहा आयोग (1966) च्या शिफारशी वरुन पंजाब प्रांतातून पंजाबी भाषिकांसाठी पंजाब व हिंदी भाषिकांसाठी 17 वे राज्य हरियाणा व केंद्रशासित प्रदेश चंदिगड यांची निर्मिती करण्यात आली.
- 1971 - केंद्रशासित प्रदेश हिमाचल प्रदेश हे 18 वे राज्य बनले.
- 1972 - 19 वे मणिपूर, 20 वे त्रिपुरा, 21 वे मेघालय या राज्यांची निर्मिती झाली.
- 1975 - 22 वे सिक्किम राज्य अस्तित्वात आले. (36 वी घटनादुरुस्ती)
- 1986 - 23 वे मिझोराम, 24 वे अरुणाचल प्रदेश ही राज्ये अस्तित्वात आली.
- 1987 - 25 वे गोवा हे राज्य अस्तित्वात आले.
- 2000 - मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश व बिहार मधून अनुक्रमे 26 वे छत्तीसगढ, 27 वे उत्तरांचल, 28 वे झारखंड.
- 2 जून, 2014 - 29 वे आंध्रप्रदेशमधून तेलंगणा राज्य अस्तित्वात आले (10 जिल्हे, 17 लोकसभा मतदारसंघ, 7 राज्यसभा मतदारसंघ, 119 विधानसभा संघ, 40 जागा विधान परिषदेतील)

❍ **भारतातील विविध राज्य/केंद्रशासित प्रदेश व त्यांच्या निर्मितीच्या तारखा**

अ.क्र.	राज्याचे नाव	स्थापना दिनांक
1.	आंध्रप्रदेश	01 ऑक्टोबर, 1953
2.	आसाम	01 नोव्हेंबर, 1956
3.	बिहार	01 नोव्हेंबर, 1956
4.	कर्नाटक (आधीचे म्हैसूर राज्य) 1973 साली नाव बदलले	01 नाव्हेंबर, 1956
5.	केरळ	01 नोव्हेंबर, 1956
6.	मध्यप्रदेश	01 नोव्हेंबर, 1956
7.	ओडिशा	01 नोव्हेंबर, 1956
8.	राजस्थान	01 नोव्हेंबर, 1956
9.	तामिळनाडू (आधीचे मद्रास राज्य) 1969 साली नाव बदलेले	01 नोव्हेंबर, 1956
10.	उत्तर प्रदेश	01 नोव्हेंबर, 1956
11.	पश्चिम बंगाल	01 नोव्हेंबर, 1956
12.	महाराष्ट्र	01 मे, 1960
13.	गुजरात	01 मे, 1960
14.	नागालँड	01 डिसेंबर, 1963
15.	पंजाब	01 नोव्हेंबर, 1966
16.	हरियाणा	01 नोव्हेंबर, 1966
17.	हिमाचल प्रदेश	25 जानेवारी, 1971
18.	मणिपूर	21 जानेवारी, 1972
19.	त्रिपुरा	21 जानेवारी, 1972
20.	मेघालय	21 जानेवारी, 1972
21.	सिक्कीम	26 एप्रिल, 1975
22.	अरुणाचल प्रदेश	20 फेब्रुवारी, 1987
23.	मिझोराम	20 फेब्रुवारी, 1987
24.	गोवा	30 मे, 1987
25.	छत्तीसगढ	01 नोव्हेंबर, 2000
26.	उत्तरांचल	09 नोव्हेंबर, 2000
27.	झारखंड	15 नोव्हेंबर, 2000
28.	तेलंगणा	02 जुन, 2014

अ.क्र.	केंद्रशासित प्रदेश नाव	तारीख
1.	अंदमान आणि निकोबार बेटे	01 नोव्हेंबर, 1956
2.	दिल्ली	01 नोव्हेंबर, 1956
3.	लक्षद्विप	01 नोव्हेंबर, 1956
4.	दीव व दमन व दादर नगर हवेली	1961 (एकत्र 26 जानेवारी 2020)
5.	पाँडेचेरी	16 ऑगस्ट, 1962
6.	चंदीगड	1 नोव्हेंबर, 1966
7.	जम्मू-काश्मीर	31 ऑक्टोबर, 2019
8.	लडाख	31 ऑक्टोबर, 2019

❍ **राज्याची बदललेली नावे :-**

- 1950 - संयुक्त प्रांताचे उत्तरप्रदेश
- 1969 - मद्रास चे तामिळनाडू
- 1973 - म्हैसूर चे कर्नाटक
- 1973 - लॅकॅडिव्ह, मिनीकॉय, अमिनदिवी चे लक्षद्वीप
- 1 फेब्रुवारी, 1992 - दिल्ली चे दिल्ली राष्ट्रीय राजधानी क्षेत्र (69 वी घटनादुरुस्ती)
- 2006 - उत्तरांचल चे उत्तराखंड
- 2006 - पाँडिचेरी चे पुद्दुचेरी
- 2011 - ओरिसा चे ओडिशा

❍ **राजधानीचे बदललेली नावे :-**

- 1995 - बॉम्बे चे मुंबई
- 1996 - मद्रास चे चेन्नई
- 2001 - कलकत्ताचे कोलकत्ता
- 2014 - बेंगलोर चे बंगळुरू
- 2018 - अलाहाबाद चे प्रयागराज

❍ **राज्यांची वैशिष्ट्ये :-**

- **एक राजधानी असलेले राज्य -**
  - i) पंजाब व हरियाणा - चंदीगड
  - ii) आंध्रप्रदेश व तेलंगणा - हैद्राबाद
- **दोन राजधानी असलेले राज्य -**
  - i) जम्मू-काश्मीर - श्रीनगर (उन्हाळी) व जम्मू (हिवाळी)
- **तीन राजधानी असलेले राज्य -**
  - i) आंध्रप्रदेश -
  - 1) प्रशासकीय राजधानी - विशाखापट्टणम
  - 2) राजकीय राजधानी - अमरावती
  - 3) न्यायीक राजधानी - कर्नूल
- **सात भगिनी (7 Sisters) म्हणून ओळख असलेले राज्ये -**
  - i) त्रिपुरा
  - ii) मणिपूर
  - iii) मेघालय
  - iv) अरुणाचल प्रदेश
  - v) आसाम
  - vi) नागालँड
  - vii) मिझोराम

केंद्रशासित प्रदेशातून घटक राज्याचा दर्जा मिळालेले राज्ये-

- मणिपूर
- त्रिपूरा
- हिमाचल प्रदेश
- मिझोराम
- गोवा
- अरुणाचल प्रदेश

भारतीय राज्यव्यवस्था नोट्स

- **विशेष दर्जा असलेले राज्य :-**

राज्य	कलम
जम्मू-काश्मीर	370 (रद्द)
महाराष्ट्र	371
गुजरात	371
नागालँड	371(A)
आसाम	371(B)
मणिपूर	371(C)

राज्य	कलम
आंध्रप्रदेश-तेलंगणा	371(D,E)
सिक्कीम	371(F)
मिझोराम	371(G)
अरुणाचल प्रदेश	371(H)
गोवा	371(I)
कर्नाटक	371(J)